

DIEREN IN DE AFRIKAANSE KUNST

Harrie Leyten

Mens en dier

Om te begrijpen waarom in de klassieke Afrikaanse kunst zo vaak dieren worden afgebeeld, is het relevant het verschil te zien tussen westerse en Afrikaanse opvattingen over de relatie tussen mens en dier. Hoeveel wij (Nederlanders) ook houden van onze huisdieren, de meeste van ons zijn van mening, dat zij niet kunnen denken zoals wij, dat zij geen ziel hebben zoals wij en dat er op bijna alle punten een grote afstand is tussen hen en ons. Deze opvatting is ondermeer gebaseerd op het Bijbelse scheppingsverhaal, waarin God de mens schiep en hem de opdracht meegaf: "Bevolkt de aarde en onderwerpt haar; heerst over de vissen van de zee, de vogels in de lucht en over alle levende wezens, die zich op de aarde bewegen." (Genesis 1, 28). Dat de mens over dieren mag (moet) heersen, tekent de (bijbelse) verhouding tussen mens en dier: het dier is in alle opzichten minderwaardig aan de mens.

Voor de Afrikaan is de relatie tussen mens en dier anders. Voor hem is het vanzelfsprekend dat dieren denken, dat zij een ziel hebben, dat zij eigenschappen bezitten die vergelijkbaar zijn met die van mensen en dat zij eigenschappen bezitten die mensen soms ook zouden willen hebben. Wie wil er niet zo sterk zijn als een leeuw of zo soepel als een antilooop, of zo slim als een spin? Een kip kan achterom kijken zonder zich om te draaien. Dat zou iedereen wel willen. Een afbeelding van een achterom kijkende kip wordt dan het symbool van de zon die met zijn licht overal doordringt en alles ziet. Het is ook het symbool van de koning die in zijn paleis zit, maar toch alles weet (alles 'ziet') wat er in zijn rijk gebeurt.

Sommige dieren hebben eigenschappen waarop een mens jaloers kan zijn. Een kameleon, dat zwakke en uiterst kwetsbare dier, kan zijn kleur aanpassen aan zijn omgeving en daardoor zijn vijanden misleiden. Een slang is in staat uit zijn eigen vel te kruipen en met een stralend nieuwe huid weer verder te leven. Een spin maakt een web, dat zo sterk is dat het grote insecten kan vangen, maar voor datzelfde insect onzichtbaar is.

Afrikanen raken geboeid door dieren die anders doen dan ze lijken te zijn, die door hun gedrag een grens overschrijden. Neem de krokodil: hij heeft schubben en leeft in het water, dus lijkt hij een vis. Maar hij heeft ook poten om op het land te kunnen lopen. Hij lijkt dus een zoogdier. Maar hij baart zijn jongen niet levend zoals zoogdieren, hij legt eieren, dus zou hij een vogel kunnen zijn. Maar hij is weer geen vogel, want hij kan niet vliegen.

Neem de uil: hij is in alles een vogel, maar in tegenstelling tot andere vogels die 's nachts slapen, weet hij juist in het pikkedonker feilloos zijn prooi te vinden.

Kortom, voor de Afrikaan is het verschil tussen mens en dier niet absoluut, het is gradueel. Zowel mens als dier beschikt over goede en slechte eigenschappen: zorgzaamheid – wreedheid, verantwoordelijkheidsgevoel – ontrouw, wijsheid – domheid, waarheidsgevoel - leugenachtigheid, eerlijkheid – bedriegerij, ijver – luiheid. Maar niet iedereen heeft alle eigenschappen in dezelfde mate. Het ene dier staat meer bekend om zijn vraatzucht (hyena), het andere om zijn slimheid (de spin). Een vis kan beter zwemmen dan een mens, een haas

harder lopen dan een schildpad. Het ene dier overleeft door zijn kracht, het andere door zijn slimheid. Zoals een Ghanees spreekwoord zegt: 'een leeuw is geen betere geit!'.

In 2007 publiceerde de bekende primatoloog en psycholoog Frans de Waal een studie over de vraag hoe de moraal is ontstaan. Vanuit de darwinistische theorie en gestaafd door recent wetenschappelijk onderzoek toont hij aan dat er een grote samenhang bestaat tussen het gedrag van mens en dier. Volgens hem heeft de wetenschap in de laatste honderd jaar teveel aandacht gevestigd op cognitie en te weinig op emotie. Daardoor is er ten onrechte weinig aandacht geweest voor het gedrag van dieren ("die immers niet konden denken"). Ook de antropoloog Raymond Corbey verzet zich tegen een diep geworteld antropocentrisme in de westerse wetenschappen en pleit voor een bredere verspreiding van de ideeën van de evolutionaire biologie. Volgens Corbey is het duidelijk, dat mensen de zoveelste diersoort zijn.

Het dier als metafoor

Voor Afrikanen is het heel vanzelfsprekend dat dieren kunnen veranderen in mensen en mensen in dieren. Vaak gebeurt dit zonder dat de mens daar iets aan kan doen. Het 'overkomt' hem als het ware. Er zijn ook gelegenheden waarbij de mens ervoor kiest om zich voor te doen als een dier, en tijdelijk de rol van een dier aan te nemen, bijvoorbeeld tijdens begrafenissen of tijdens initiatiefeesten. Hij draagt dan een dierenmasker, kleedt zich in een kostuum dat doet denken aan een dier en beweegt zich op de manier van een dier. De dans en het dansmasker worden dan een metafoor. Een metafoor kan beschouwd worden als een brug tussen twee werelden: de ene wereld is die van het heden, van de levende mensen, de andere is die van het verleden, de wereld van de overledenen. Of een brug tussen de wereld van de mensen en die van de geesten. Die brug brengt eigenschappen van de twee werelden bij elkaar om iets duidelijk te maken. Een voorbeeld: Afrikaanse buffels. Deze kolossale dieren met hun vervaarlijke hoorns worden door kenners de gevaarlijkste dieren van Afrika genoemd omdat ze zo gauw geïrriteerd raken en dan meteen aanvallen. Maar je ziet ze ook als koeien in een wei in grote kuddes vreedzaam grazen, en ziet dat zij met grote toewijding voor hun kalveren zorgen. Buffels grazen in de vroege ochtend en laat in de middag. Overdag verstoppelen ze zich in dichte bosschages en zijn onzichtbaar. Wanneer een Afrikaanse boer achteloos de schaduw opzoekt midden op de dag loopt hij het risico zich opeens midden in die onzichtbare kudde buffels te bevinden. Voor de Afrikaan zijn buffels tegelijk zichtbaar en onzichtbaar, vreedzaam en agressief, zorgzaam en meedogenloos. Dit is de ene wereld. De andere wereld is die van de menselijke samenleving. Iedereen kent het dorpshoofd, de koning. Maar de koning kan in zijn bestuurlijke hoedanigheid niet iedereen te vriend houden. Hij moet opkomen voor de zwakken en onrecht (agressief) bestrijden. Hij moet als de buffel kunnen beschermen en kunnen aanvallen. Hij zit in zijn paleis (onzichtbaar) en moet toch alles kunnen zien en weten. Kortom: de koning is als de buffel. De dans met het buffelmasker toont aan de verzamelde menigte wat de kenmerken van de buffel zijn en welke kenmerken je van een koning mag verwachten. Wie denkt dat hij een buffelkalf kan aaien, komt bedrogen uit: hij heeft de verkeerde verwachtingen. Wie de verkeerde verwachtingen heeft van een leider, komt bedrogen uit.

Hoe werkt een metafoor?

Om een metafoor te kunnen begrijpen moet men iets van de twee werelden begrijpen die in de metafoor samenkomen. Als jongens na een lange tijd van afzondering en een indringende inleiding op het leven van volwassen man uit het initiatiekamp komen, worden zij verwelkomd door de dorpelingen (vooral de vrouwen en meisjes) met “hier komen de nieuwe buffels!”. Iedereen weet wat er mee bedoeld wordt: dit zijn geen jongens meer, dit zijn mannen die ons dorp zullen beschermen tegen vijanden en zorgzaam zullen zijn voor het gezin dat zij nu mogen gaan stichten. De metafoor van de buffel is voor iedereen duidelijk. De buffeldans bevestigt en versterkt het saamhorigheidsgevoel van de gemeenschap. Het komt echter ook voor dat een maskerdans alleen begrepen wordt door de leden van een bepaalde groep en niet door een andere. Een geheim genootschap bij de Bamana zal indrukwekkende dansen opvoeren met maskers van de hyena of de antilooop of de aap. De betekenis van de maskers is duidelijk voor de eigen leden (die tijdens hun initiatie periode ingevoerd zijn in de geheime betekenissen van de maskers), maar niet voor vrouwen en kinderen, die geen lid mogen worden van dat genootschap. Aan hen die de betekenis niet snappen, wordt duidelijk gemaakt dat zij maar beter niet naar de betekenis kunnen vragen, want anders.... Zo maakt de metafoor duidelijk dat er geheimen bestaan en dat die geheimen zo behoren te blijven. Een metafoor heeft elementen van kennis en van geheimzinnigheid. Kennis is macht. Het ontbreken van die kennis schept geheimzinnigheid en brengt een scheiding teweeg tussen ‘haves’ en ‘have-nots’. Het is daarom niet gemakkelijk voor Westerse onderzoekers om de betekenissen van metaforen in een Afrikaanse samenleving te doorgronden. Datzelfde geldt voor het verklaren van metaforen in Afrikaanse kunst, vooral als het gaat om dieren waar een metafoor om uiteenlopende redenen naar kan verwijzen, zoals de krokodil of de spin. Uiteraard speelt dit probleem nog sterker in musea en particuliere collecties waar voorwerpen te zien zijn, die ooit verzameld zijn zonder dat de oorspronkelijke verzamelaar de Afrikaanse eigenaars heeft gevraagd naar functie, betekenis of symboliek van het masker of beeld.

Het dier in de kunst

Er bestaan uitbeeldingen in Congo van een hond met twee koppen, een aan de voorkant en een aan de achterkant van het lichaam. Waarom twee koppen? Iedereen die een hond bezit, weet dat een hond in staat is om onheil (bijvoorbeeld onweer) te voelen aankomen. Het lijkt alsof een hond in de toekomst kan kijken. Voor een Afrikaan is de hond daarom een dier dat niet alleen de mensenwereld ziet, maar ook in de geestenwereld kan kijken. De hond is als het ware een brug tussen onze wereld en de bovennatuur. De hond wordt ook gezien als een boodschapper van de geesten. Dergelijke beelden uit Congo maken dat op frappante wijze duidelijk. Een hond met twee koppen bestaat niet. Maar de beelden vertellen over de metafoor: de hond die twee werelden weet te verbinden. Deze figuur is een *Nkisi* beeld, brug tussen mens en bovenwereld, zoals een hond dat kan zijn. De mens kan met de bovenwereld in contact komen door het slaan van spijkers in de rug van het beeld van de hond.

De vraag aan de kunstenaar was: hoe maak ik mensen duidelijk dat zij op een eenvoudige en toch effectieve wijze contact kunnen maken met de geestenwereld? De kunstenaar koos voor de metafoor van de hond die in twee werelden kan kijken en nodigt de mens uit om via spijkers in het beeld zelf ook dat contact te leggen.

Zo is aan de Afrikaanse kunstenaar iedere keer weer de opdracht om de metaforen uit te beelden waaraan de samenleving behoefte heeft.

Georganiseerde metaforen

Dieren kunnen als metaforen worden gebruikt. In Afrika gebeurt dat vaak in een georganiseerd verband, bijvoorbeeld in zogenaamde genootschappen. Bij de Bamana in Mali bestaan tientallen groepsverbanden waarvan vooral mannen lid kunnen worden. (Er bestaan weinig genootschappen voor vrouwen in Afrika). Jongens worden lid van het *Ntomo* genootschap, waarin zij worden voorbereid op de initiatie, het ritueel dat de overgang vormt naar de volwassenheid. De initiatie geschiedt eenmaal in de zeven jaar. De jongens uit deze leeftijdsgroep gaan samen door deze periode. Zij worden afgezonderd in het bos, ze worden gehard, ze leren kruiden herkennen, ze leren over seksualiteit, over waarden en normen, over hun rechten en plichten als volwassen mannen. Als ze als mannen naar buiten komen zijn ze lid van het *Kore* genootschap. Na hun initiatie worden zij lid van andere genootschappen, zoals dat van de hyena, de leeuw of de aap. Ieder dier is een metafoor voor de plek die zij willen innemen in de samenleving, voor de macht of de kennis of de invloed, die zij willen verwerven. Leden van een genootschap helpen elkaar. Zij dansen met hun maskers om hun groepsidentiteit te bevestigen en om hun politieke macht te vergroten.

Spreekwoordelijk

Dieren worden als metaforen gebruikt niet alleen in de beeldende kunst, maar ook in de taal. Afrika heeft tot de komst van de Europeanen geen geschreven taal gekend. Het heeft echter een buitengewoon rijke mondelinge overlevering ('orale literatuur'). Prachtige dierenverhalen die overal in Afrika verteld worden, geven blijk van een rijke fantasie en een groot 'beeldend' vermogen. Wereldberoemd zijn de zogenaamde spin (Ananse) verhalen uit Ghana, die door slaven meegenomen zijn naar de Nieuwe Wereld en nu nog verteld worden in Suriname. Vooral de Akan sprekende volkeren van Ivoorkust en Ghana hebben een groot arsenaal aan spreekwoorden waarin dieren voorkomen.

Opperstuk van een staf in de vorm van een „Sankofa“
(© Galerie Walu Archive)

Veel van deze spreekwoorden worden weer uitgebeeld op omslagdoeken, zetels, waardigheidstekens, ringen, armbanden en andere voorwerpen die deel uitmaken van de Koninklijke attributen.

Enkele voorbeelden: een afbeelding van een olifant die op een schildpad staat. De betekenis; macht moet nooit sneller gaan dan de wijsheid toestaat.

Afbeelding van een hand die een ei vasthoudt. Betekenis: als de koning zijn volk (het ei) te hard vastpakt, breekt het, maar als hij het te los vasthoudt, valt het uit zijn hand op de grond en breekt.

Afbeelding van twee krokodillen die een gemeenschappelijke buik hebben, maar wel ieder een eigen kop en staart. Betekenis: al hebben de twee krokodillen een eigen kop en zullen zij strijden om het voedsel, het voedsel komt toch in de ene maag. Met andere woorden: zolang individuele leden van een familie maar het gemeenschappelijke familiebelang dienen, mogen ze onderling best van mening verschillen.

Dieren in de Afrikaanse kunst zijn niet bedoeld als aantrekkelijke figuren in fabels, maar als metaforen, als bruggen tussen heden en verleden, tussen onze wereld en de bovenwereld, tussen het zichtbare en het onzichtbare. Dieren worden in die zin een waardevolle toevoeging aan de literaire mogelijkheden van de mens om uitdrukking te geven aan wat hij voelt, ervaart, vreest. Zij vormen voor de mens een nieuwe denkcategorie (Levi-Strauss: "animals are good to think").

Zwaarddrager met Staatszwaard met krokodillen op het Odwira Festival van Kumasi, Ghana 1985 (Foto Rene David © Galerie Walu Archive)

De Afrikaanse diersymboliek is op zich al een boeiend fenomeen, maar de wijze waarop Afrikaanse kunstenaars deze symboliek hebben vorm gegeven in maskers en beelden, heeft al sinds de 'ontdekking' van Afrikaanse kunst door het Westen, grote bewondering gewekt. Kunstenaars streven daarbij niet naar een natuurlijke gelijkenis met het dier, maar weten een of meer karakteristieke trekken van het dier in hun beeld of masker vast te leggen, zelfs als zij kiezen voor een hoge mate van abstraheren.

Gebruikte literatuur:

- Cole, Herbert M. and Doran H. Ross. *The Arts of Ghana*. Museum of Cultural History. UCLA. 1977
- Colleyn, Jean-Paul (ed.). *Bamana. The art of existence in Mali*. Museum of African Art. New York. 2001
- Corbey, Raymond. *The metaphysics of Apes*. Cambridge University Press. 2006.
- Roberts, Allen F. *Animals in African Art. From the familiar to the marvellous*. The Museum of African Art. New York. 1995
- Waal, Frans de. *De aap en de filosoof. Hoe de moraal is ontstaan*. Uitgeverij Contact. Amsterdam. 2007